ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

भारतीयसंस्कृतौ संस्कृतस्य स्थानम्

सुशान्त-मण्डलः
शोधछात्रः, साहित्यविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
दिल्ली

प्रबन्धसारः

व्यक्तेः समाजस्य राष्ट्रस्य च निर्माणे संस्कृतेः महद् योगदानं भवति। राष्ट्रेण सह संस्कृतेः अन्योन्याश्रयो नाम योगः श्रूयते। राष्ट्रेण स्वीया संस्कृतिः निर्मीयते संस्कृतिरेव वा स्वयं राष्ट्रविशेषं विनिर्मातीति वक्तुं न शक्यते। परन्तु एतत् निश्चयेन वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतेः सुरक्षां विना राष्ट्रस्य सुरक्षा नास्ति। संस्कृतिरेव वस्तुतः राष्ट्रस्य प्राणप्रदात्री भवति। राजनैतिकः पराभवः तथा कष्टाय न भवति यथा सांस्कृतिकः पराभवः। बहवः वैदेशिकाः आक्रमणं कृतवन्तः। राजनैतिके पराभवे सत्यपि सांस्कृतिकदृष्ट्या भारतं कदाचिदपि पराभूतं नाभूत्। संस्कृताध्ययनेन सह संस्कृतेरध्ययनमपि भारतीयानामस्माकं कर्त्तव्यं भवति।

भारतीयसंस्कृतेर्नामान्तरम् आर्यसंस्कृतिः हिन्दूसंस्कृतिर्वापि भवति। यद्यपि भारते न केवलं हिन्दवः सन्ति, तथापि प्राधान्येन तथा व्यपदेशो भवति। आर्याणाम् आदिस्थानविषये विद्वत्सु वैमत्यं दृश्यते। भारतमेव तेषामार्याणामादिस्थानमिति वयं मन्यामहे। किन्तु भारताद्बहिः मध्य-एशियादिस्थानमपि आर्याणामादिस्थानरूपेण कैश्चिदुपपाद्यते। 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्' इति वैदिक उद्घोषस्तत्र उभयथापि चरितार्थतां गच्छति।

कस्यचिदपि राष्ट्रस्य स्वकीया काचिदेका संस्कृतिः भवति। भारतीया संस्कृतिस्तत्र किंस्वरूपा इति प्रश्नः जागर्ति। भारतस्य सांस्कृतिकं स्वरूपं सर्वथैव सर्वदैव च गौरवास्पदं विलोक्यते। किन्तु साम्प्रतं पाश्चात्त्यप्रभावेण स्थितिश्चिन्तनीया भवति। तथापि सम्पूर्णेऽपि जगति साम्प्रतमपि भारतीयसंस्कृतेः वैजयन्ती दोधूयते। बहवो वैदेशिकाः भारतीया संस्कृतिः सर्वोत्तमा इति अङ्गीकुर्वन्ति। भारतीयां संस्कृतिं परिचेतुं ते दूरतरादपि स्वदेशादत्र. समागच्छन्ति। सेयं महनीया भारतीया संस्कृतिः सकलपापप्रक्षालिनी पुण्यसलिला भागीरथीव प्रतीयते, या विभिन्नान्नपि नदीनदान् सागरं प्रापयति।

कुञ्चीशब्दाः- भारतीयसंस्कृतिः, आर्यसंस्कृतिः, हिन्दूसंस्कृतिः, राष्ट्रं, सांस्कृतिकः पराभवः चेत्यादयः।

****

उपक्रमः-

भूषणार्थे सम्-पूर्वकस्य कृधातोः प्रयोगे भवति सकारागमः। तेन च "सम्+कृतिः = संस्कृतिः" इत्येवं निष्पन्नः संस्कृतिशब्दः कस्याश्चिन्मनुष्यजातेः गौरवसूचकं कार्य्यजातमेव बोधयति। भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपं विज्ञातुं प्रथमं संस्कृतिपदार्थः विज्ञातव्यो भवति। 'सम्' इत्युपसर्गपूर्वकं 'डुकृञ् करणे' इत्यनेन धातोः स्त्रियां 'क्तिन्' प्रत्यये सुडागमे च संस्कृतिशब्दो निष्पद्यते। सम् कृ क्तिन् इति संक्षेपेण तत्रोच्यते। तत्र 'सम्' इत्युपसर्गः 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सूत्रेण क्रियार्थके भूषणेऽर्थे भवति। तस्मात् संस्कृतिः मानवानां संस्कारपरां कामपि जीवनपद्धतिं लक्षयति। पशुजीवनं प्राकृतिकं भवति। तद्विपरीतं मानवजीवनं सांस्कृतिकं भवति। जीवनं विकृतं मा भूदित्येतदर्थं मानवसमाजे संस्कृतिरनिवार्या भवति। तेन "संस्क्रियते यया सा संस्कृतिः" इति वक्तुं युज्यते। भारतीयानां मनुष्याणामेवंविधं गौरवसूचकं कार्य्यजातं भारतीयसंस्कृतिशब्देन व्यवदिश्यते। तेन हि धर्मसाधने वा, शिक्षाक्षेत्रे वा, समरविज्ञाने वा,

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

वाणिज्यव्यापारे वा नव-नवयन्त्राणां विरचने वा, सदाचारे वा भारतवर्षीया मानवाः यद् यद् वैशिष्ट्यं प्रदर्शितवन्तः, तत्तत्सर्वमेव भारतीयसंस्कृतिशब्देन बुध्यते। गीतिशास्त्रे, नाट्यविज्ञाने, दार्शनिक-चिन्तायां वापि यानि गौरवसूचकानि वैशिष्ट्यानि प्रदर्शितानि, तान्यपि ज्ञायन्ते संस्कृतिशब्देनेति व्यापक एवार्थो भारतीय संस्कृतिशब्दस्य ।

संस्कृतं संस्कृतिः संस्कारश्चेति त्रयः शब्दाः श्रूयन्ते। तत्र संस्कृतिपदार्थं बोद्धुं संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययनं संस्काराणां परिपालनं चावश्यकं भवति। संस्कृतं संस्कारं च तिरस्कृत्य संस्कृतेः परिपालनं न युज्यते। संस्कारस्तत्र देवर्षिपितृपरायणतामधिकृत्य प्रवर्तते। पितृपरायणताविषयकं मनोः सांस्कृतिकं वचनमस्ति-

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः।
तेन यायात् सतां मार्गे तेन गच्छन् न रिष्यते[1] ॥

संस्कृताध्ययनं विना भारतीयसंस्कृतेरवबोधो न भवतीति समेषां श्रुतचरं स्यात्। संस्कृतवाङ्मये पदे पदे संस्कृतेः स्वरूपं परिभाषितं भवति। उदाहरणाय देव्यथर्वशीर्षे प्रोक्तम्-

"अहं राष्ट्री, संगमनी,
वसूनां चिकितुषी,
प्रथमा यज्ञियानाम्।"[2]

इति वैदिकं वाक्यं संस्कृतेः स्वरूपनिर्धारकं भवति। अत्र 'राष्ट्री' इति पदमधिकृत्य संस्कृतेः यत्स्वरूपं निष्पन्नं भवति, तदनुसारेण राष्ट्रियतां विना संस्कृतिः न सम्भवति। कस्यचिदपि राष्ट्रस्य स्वीया कापि संस्कृतिः भवति। अत एव सांस्कृतिकानां जनानां राष्ट्रियस्वरूपनिर्माणे योगदानं स्वीक्रियते। कस्याश्चिदपि संस्कृतेः स्वकीयं राष्ट्रियं धरातलं नूनमेव भवति। सा च संस्कृतिः 'संगमनी' प्रोक्ता। तदनुसारेण संस्कृतिरेव राष्ट्रस्य ऐक्यं सम्पादयति। 'वसूनां चिकितुषी' इति कथनेन संस्कृतेः समृद्धिकारिता प्रतीयते। संस्कृतिविहीनो जनः धनाढ्यः सन्नपि रिक्तस्तिष्ठति। संस्कृतिरेव वास्तविकं वित्तं प्रति जनं प्रेरयति। 'प्रथमा यज्ञियाना'मिति यदुक्तं, तेन जीवने संस्कृतेः सर्वातिशायि महत्त्वं प्रकटितं भवति। जीवनयज्ञे संस्कृतिरेव प्राथम्यमर्हति। संस्कृतिं विना जीवनं यज्ञमयं कथमपि कर्तुं न युज्यते। तदेवं पूर्वोक्ते वेदवाक्ये संस्कृतिरेव देवी भूत्वा स्वकीयं स्वरूपं चतुर्धा प्रकटयति।

भारतीयसंस्कृतेर्मूलं वेदाः सन्ति। वैदिकं मूलमादाय भारतीया संस्कृतिः युगानुरूपं स्वरूपमाविष्कुर्वाणा विकसति। वैदिकमन्त्रद्रष्टार ऋषयः साक्षात्कृतधर्माणोऽभूवन्। अत एव 'वेदोऽखिलधर्ममूलमि'ति कथ्यते। भारतीयसंस्कृतेः धार्मिकः मौलिकश्च सम्बन्धः वेदैः सह सदैव स्वीक्रियते। वैदिकमन्त्रैरेव वस्तुतः भारतीया संस्कृतिः विनिर्मिता भवति। परवर्तिकाले बौद्ध-जैन यवन-पाश्चात्यादिकानि सांस्कृतिकानि तत्त्वानि सम्मिल्य तामेव वेदमूलकभारतीयसंस्कृतिं विकासयन्ति।

भारतीयसंस्कृतेः मौलिकाः सर्वेऽपि सिद्धान्ताः वेदेष्वेव दृश्यन्ते। आस्तिकता, सनातनता, ईश्वरास्तित्ववादः, कर्मवादः, जन्मान्तरवादः, यज्ञपरता, वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था चेत्यादीनि सांस्कृतिकतत्त्वानि वेदोदितानि सन्ति। संस्कृतेः स्वरूपाधायकं तत्त्वमपि मौलिकरूपेण वेदेष्वेव लभ्यते। यजुर्वेदे प्रोक्तम्-

[1] मनुस्मृतिः- ४/१७८

[2] देव्यथर्वशीर्षः- ३

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम् ।
सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥[3]

अत्र 'संस्कृतिर्विश्ववारा' इत्युच्यते। तेन संस्कृतेः विश्वव्यापकं स्वरूपमपि निर्धारितं भवति। यद्यपि संस्कृतिः राष्ट्रियतामधिकृत्य प्रवर्तते, तथापि तत्र विश्ववरणसामर्थ्यमपि भवतीत्यर्थः। अथ 'संस्कृतेः प्रवाहः अविच्छिन्नः भवति' इत्यपि पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सिद्ध्यति। एवमेव ऐतरेयब्राह्मणे प्रोक्तम्-

आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि च्छन्दोमयं वा।
एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते।[4]

अत्र संस्कृतौ आध्यात्मिकता संस्कारपरता च प्रतिपाद्यते। सर्वाणि शिल्पानि सर्वाश्च कलाः (यतो वेदे कलाशिल्पे पर्यायभूते स्तः) आत्मनः संस्काराय भवन्ति, आत्मसंस्कृतिरूपेण च परिगण्यन्ते। आत्मनः संस्काराय यत्किमपि क्रियते, तत्सर्वमपि संस्कृतिपदवाच्यं भवतीति निर्गलितोऽर्थः ।

पुरातननानां मानवानामाचारकलापं तेषां शिक्षादि-संस्कृतिगतानि वैशिष्ट्यानि च ज्ञातुं शक्नुवन्ति मानवाः प्राचीनलेखेभ्य एव। यद्यपि लोकपरम्परयापि तादृशं व्यापारजातं कथञ्चिज्ज्ञातुं शक्यते, तथापि तत्र भ्रान्तिविजृम्भितमपि स्थातुमर्हतीति न खल्वेष द्वितीयप्रकारो नितरां प्रामाण्यमावहति। प्राचीनग्रन्थेषु, शिलालिपिषु, ताम्रफलकेषु च दृश्यन्ते यानि निदर्शनानि पुरातनसंस्कृतेः तान्येव प्रमाणत्वेन गृह्यन्ते सुधीभिः। वेदा एव प्राचीनतमाः ग्रन्था जगत्यस्मिन्निति स्वीक्रियते विभिन्नदेशवासिभिः सुधीभिरपि। ऋग्वेदे, यजुर्वेदे, सामवेदे, अथर्ववेदे च सर्वत्रैव दृश्यन्ते सहस्रशः प्रमाणानि भारतीयसंस्कृतेः। कथं खलु अस्माकं पूर्वपुरुषाः धर्माचरणं चक्रुः, कीदृश आसीत्तेषां व्यवहारः सामाजिकेषु, राष्ट्रियेषु च विविधेषु व्यापारेषु इति सर्वमेव सुष्ठु समवगन्तुं शक्यते वेदग्रन्थेभ्यः। वेदोत्तरकालेष्वपि स्मृतिषु, पुराणेष, इतिहासग्रन्थेषु, दर्शनशास्त्रेषु, तन्त्रेषु, काव्यादिषु च ग्रन्थेषु बहुशः दृश्यन्ते आर्याचारप्रमाणानि। आर्य्याचारो भारतसंस्कृतेरभिन्न इत्यत्र नास्ति संशयावकाशः।

अनधीत्य वेदान्, अनधीत्य च स्मृति-पुराणेतिहास-दर्शन-काव्यादीनि न कोऽपि ज्ञातुमर्हत्ति भारतसंस्कृतिं यथार्थतः निःसन्देहश्च। यद्यपि बौद्धयुगे पालिभाषायापि केचन ग्रन्था विरचिता आसन् केचिच्च शिलालेखाः निर्मिताः, कानिचित्ताम्रफलकानि च लिखितानि, तथापि तादृशमध्ययुगेऽपि संस्कृतभाषैव बाहुल्येन व्यवहृतासीदित्यवगम्यते तत्कालीनेभ्य एव ग्रन्थेभ्यः शिलालेखेभ्यश्च। स्मरणातीतकालादारभ्य अद्यावधि भारतवर्षे संस्कृतभाषया रच्यन्ते पुस्तकानि सर्वेष्वेव विषयेषु। भारतीयज्ञानराशेराकरस्वरूपिणी खल्वियं संस्कृतभाषा।

ऋग्वेदादवगच्छामो वयं तदानीन्तनानां भारतीयानामुपासनाप्रकारं, यजुर्वेदाच्च तेषां यज्ञसाधनप्रणालीम्। सामवेदादथर्ववेदाच्च ज्ञायन्ते धर्मसाधनप्रकाराः विस्तरशः। सर्वेभ्य एव वेदेभ्यो ज्ञायन्ते, तदानीन्तना भारतीयाः कया रीत्या विवाहादिकानाचारान् सम्पादितवन्तः, कीदृश आसीत्तेषां परिच्छदप्रकारः, कीदृशी च तेषां युद्धप्रणालीति। दुर्गादिनिर्माणविषये, स्वर्णालङ्कारादि-धारणे रथ-खड्ग-धनुःशरादिनिर्माणे, अश्वचालने,

---

[3] यजुर्वेदः- ७/१४

[4] ऐतरेयब्राह्मणः- ६/५/१

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

एवंविधेषु व्यापारान्तरेषु च यादृशमासीत्तेषां चातुर्य्यं, तदपि ज्ञायते वेदादिसंस्कृतभाषामयेभ्य एव ग्रन्थेभ्यः। वेदोत्तरकालीनेभ्यः स्मृतिपुराणादि-ग्रन्थेभ्यश्च ज्ञायन्ते तत्तत्-कालीना भारतीयाः विविधाः संस्कृतिव्यापाराः। वाल्मीकेः रामायण-मितिहासमध्य एव गण्यते कैश्चित्। उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे, श्रीकृष्ण-जन्मखण्डे-

"इतिहासो भारतञ्च वाल्मीकिकाव्यमेव च।"[5]

इति। संस्कृतभाषामयं महाभारतमितिहासग्रन्थ इति प्रायेण सर्वैरेव स्वीक्रियते। न केवलमुल्लिखित-ब्रह्मवैवर्तपुराणवचनादेव तज्ज्ञायते महाभारतमध्येऽपि दृश्यते सत्यस्यास्य स्वीकृतिः, उक्तञ्चादिपर्वणि-

"तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम्।
इतिहासमिमञ्चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः॥"[6]

इति। रामायणात्, महाभारताच्च सुष्ठु समवगम्यन्ते विभिन्नाः प्रकारास्तदानीन्तनभारतीयसंस्कृतेः। इतिहासमज्ञात्वा यथा कश्चित् कस्यचिद्देशस्य यथार्थविवरणं ज्ञातुं नार्हति, तथैव महाभारतादिग्रन्था-ननधीत्य भारतीय-व्यापारकलापमपि ज्ञातुं न शक्नोति कश्चिन्मानवः।

वर्णाश्रम एव भारतीयानां प्राचीनतमो धर्मः। स चाद्यापि वर्तते देशेऽस्मिन् प्राधान्येन। एतस्य धर्मस्य सर्वे ग्रन्थाः केवलं संस्कृत-भाषयैव विरचिताः। हिन्दूनां धर्मकर्मसु प्रयोज्याः सर्वे एव मन्त्राः रचिताः अनयैव भाषया। अतो मन्त्रार्थज्ञानलाभाय, धर्मसाधन-प्रकारपरिचयार्थञ्च विद्यते प्रयोजनं संस्कृतभाषाज्ञानस्य, जैनानां बौद्धानाञ्च धर्मग्रन्थाः बाहुल्येन रचिताः संस्कृतभाषया। आञ्चलिक-भाषाणां पालि-प्राकृतादीनां बाहुल्येन प्रसारो नासीदिति भूतार्थमवगम्य सर्वजनपरिचितया बहुदेशविस्तृतया संस्कृतभाषयैव स्व-स्वधर्ममतानि प्रचारितानि जैन-बौद्धधर्म्मयोरपि आचार्यवर्यैः ग्रन्थादिप्रणयनमुखेन।

स्वीक्रियते खलु सर्वैरेव विबुधधुरन्धरैः-संस्कृतग्रन्थान् सम्यगनधीत्य, प्राचीनभारतस्येतिहासो नैव यथार्थतया रचयितुं शक्यते इति। ये खलु ऐतिहासिकाः संस्कृतं सम्यगज्ञात्वैव आर्य्यजाते-रादिवासभूमिं निर्णेतु प्रवृत्ताः, सर्वे एव ते भ्रान्तमेव मतं प्रकाशितवन्तः। अहो दुःखम्! अद्यापि दृश्यते पाठ्यपुस्तक-सहाय-केन तदेव भ्रान्तं मतं प्रचार्य्यते विमलमतिषु विद्यार्थिषु सत्यवृत्त-रूपेण। एते वदन्ति, आर्य्यजातेरादिवासस्थानं भारताद् बहिः एशिया-महादेश-मध्यभागे वा इउरोप-महादेशमध्यभागे वा कुत्राप्यासीदिति, तस्मादेव स्थानाद् भारतीयानां पूर्वपुरुषाः पारसिकदेशस्थमार्गमनुसृत्य भारत-पश्चिमभागं प्रविश्य सिन्धुनदस्योपत्यकाविभागे चिरं स्थित्वा तत्रैव वेदग्रन्थान् विरचय्य क्रमेण पूर्वाभिमुखमागत्य समग्रमार्यावर्तमधिचक्रुरिति, ततश्च भारतस्य विभागान्तरेष्वपि सञ्जातास्तेषामावासा इति च। वस्तुतस्तु मतस्यास्य समर्थनाय किमपि प्रमाणं न दृश्यते वेदादिषु ग्रन्थेषु। मनुस्मृतेः महाभारतादिभ्यश्चापि ग्रन्थेभ्यो ज्ञायते, भारतवर्षस्य मध्यभाग एवासीदार्याणामादिभूमिरिति। सिन्धो-रुपत्यका तदानीं म्लेच्छदेशरूपेण परिचितासीद् आर्यसमाजे। तत्र कथमपि गन्तुं नेच्छन्ति स्म आर्यपुरुषाः। प्रयोजनविशेषवशेन चेत् केनचिदार्येण तत्र गन्तव्यमासीत्तदा रात्रिसमागमात् प्रागेव प्रत्यावर्त्तनीयमासीत्तेन तस्याः म्लेच्छभूमेः। तदुक्तं मनुना (द्वितीयाध्याये)-

"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनापि।

---

[5] श्रीकृष्णजन्मखण्डः - १३३/२३

[6] महाभारतस्य आदिपर्वणि- १/५४

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥[7]

इत्याद्यारभ्य,

"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः॥"[8] **इति**

उक्तञ्च महाभारते कर्णपर्वणि (हरिदासीयसंस्करणे) ३४-तमाध्याये-

"बहिष्कृता हिमवता गङ्गया च बहिष्कृताः ।
सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥
पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तरा स्थिताः ।
तान्धर्मबाह्यानशुचीन् वाहीकान्परिवर्जयेत् ॥"[9]

इति,

"पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत ।
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयेरावती तथा ॥[10]
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गिरेः ।
आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान्व्रजेत्॥"[11]

इति,

"वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥"[12]
इति च

एतस्मिन् पञ्चनदभूभागे तदानीं किंवृत्ता मानवा निवसन्ति स्म, इत्यपि ज्ञायते महाभारतवचनादेव। तदुक्तं तत्रैव -

"धानगौडासवं पीत्वा गोमांसं लसुनैः सह ।
अपूप-मांसवाट्टानामाशिनः शीलवर्जिताः ॥[13]
एवं शीलेषु व्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु ।
कश्चेतयानो निवसेन्मुहूर्त्तमपि मानवः ॥"[14] **इति ।**

स्थितेष्वपि एवंविधेषु प्रमाणेषु दुर्दैववशादस्माकं तथाकथिता ऐतिहासिका विदेशागतानेव पूर्वपुरुषान् अस्माकं प्रकाशयन्ति। भ्रमस्यास्य निराकरणाय ज्ञातव्यं संस्कृतमैतिहासिकैः ।

कस्याश्चिन्मनुष्यजातेः संस्कृतिप्रकाराश्च ज्ञायन्ते तेषां साहित्य-ग्रन्थेभ्यः। भारतीय-साहित्यग्रन्थाः स्मरणातीतकालात् प्रभृति संस्कृतभाषयैव निबद्धा विद्यन्ते। यद्यपि पालि-प्राकृतभाषाभ्यामपि मध्ययुगे केचन साहित्यग्रन्था रचिता आसन्, तथापि भाषाद्वयमेतद् वस्तुतः संस्कृतभाषाया एव त्रुटिपूर्णं रूपमिति ज्ञायते तत्तद्भाषास्थितेभ्य एव शब्देभ्यः। एतद्भाषाद्वयञ्च अत्यल्पकालमेव साहित्यरचनाक्षेत्रे प्राबल्यं लेभे। एतस्मात् पूर्वस्मिन् काले, सम्प्रति च दृश्यते संस्कृत-भाषाया एव प्राबल्यम् ।

सर्वा भारतीया भाषाः संस्कृतभाषात एव जनिमापन्नाः। एतासु भाषासु प्रतिशतमशीतिसंख्यका नवतिसंख्यका वा शब्दाः संस्कृतमूलका एव। अतोऽद्यापि केवलां संस्कृतभाषां सुष्ठु समवगम्य कश्चिज्जनो निखिले भारते वर्षे विचरितुमर्हति नतु काञ्चित् प्रान्तीयां भाषामधीत्य। समग्रे भारतवर्षे चेत् कश्चन अखण्डभावः सञ्चारणीयस्तदा तदर्थमपि संस्कृतभाषाया एवाध्ययनमावश्यक्यम् ।

साङ्ख्य-वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-योग-मीमांसा-संज्ञकानि षड् दर्शनानि, चार्वाक-बौद्ध-जैनरूपाणि च नास्तिकदर्शनानि सर्वाण्येव संस्कृत-भाषया निबद्धानि। संस्कृतभाषयैव विरचितास्तेषां व्याख्याग्रन्थाः। अतो भारतीय-चिन्ताधाराया अवगत्यर्थमपि विद्यते प्रयोजनं संस्कृत-भाषाज्ञानस्य।

---

[7] मनुस्मृतिः- २/२१
[8] मनुस्मृतिः- २/२३
[9] महाभारतस्य कर्णपर्वणि- ४४
[10] महाभारतस्य कर्णपर्वणि- ४४/३१
[11] महाभारतस्य कर्णपर्वणि- ४४
[12] महाभारतस्य कर्णपर्वणि- ४४
[13] चरकसंहिता- १३
[14] महाभारतस्य कर्णपर्वणि- ४४/१६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

विशालस्यास्य भारतवर्षस्य विविधप्रान्तेषु निवसन्ति ये विभिन्नभाषाभाषिणो मनुष्यसङ्घाः, तेषु नितरामैक्यं विधातुं विद्यते सर्वाधिकसामर्थ्यं संस्कृतभाषाया एव, तथा संस्कृतमूलत्वाद् भाषाणाम्। यया भाषया उच्चार्य्यन्ते अस्माकं धर्म्मीयमन्त्राः, यया भाषया विरचितानि धर्मशास्त्राणि, अर्थशास्त्राणि, नीतिशास्त्राणि, दर्शन-स्मृति-पुराण-काव्य-व्याकरणादीनि च शास्त्रान्तराणि, यया भाषया निबद्धाः स्मरणातीतकालात् प्रभृति भारतीयानामाचारपरम्पराप्रकाशः, यया भाषया निबद्धः समग्र एव ज्ञानविज्ञानराशिः भारतवर्षस्य, कथं खलु सा संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेराकर-स्वरूपिणी न स्यात्? यया भाषया अद्यापि ऐक्यं विधातुं शक्यते शतधा विच्छिन्नासु भारतीयजातिषु कथं नाम सा सम्यगादरणीया न भवेत् ?

अतो वक्तुं शक्यते - संस्कृतभाषां विना भारतीयसंस्कृतिरेव ज्ञातुं न शक्यते मानवैः, न च एकता साधयितुं शक्यते भारतवर्षे भाषामिमां विहायेति। यद्यपि काञ्चन प्रान्तीयभाषामधीत्यापि भारतीयसंस्कृतिरंशतो ज्ञातुं शक्यते, तथापि संस्कृतभाषासाहाय्येन साकल्येन तां ज्ञातुमर्हामो वयमिति स्वीकर्तव्यं भारतीयसंस्कृतौ संस्कृतभाषाया एव स्थानं सङ्गतमिति शम्।

सहायकग्रन्थसूची

- उपाध्यायः, बलदेवः। (२०१०)। *भारतीयसंस्कृतिः*। काशीः शारदापुस्तकालय।
- सिंहः, राजकिशोरः। (१९८६)। *भारतीयसंस्कृतिः*। आगरा विनोद पुस्तकमन्दिर।
- कल्याणः, सेनगुप्तः। (२०२४)। *मनुस्मृतिः*। कोलकाताः पाण्डुलिपि।
- द्विवेदीः, कपिलदेवः । (२०००)। *वैदिक साहित्य एवं संस्कृति*। वाराणसीः विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- नागः, व्रजेन्द्रचन्द्रः। (१९८१)। *चरक संहिताः*। कलकाताः नवपत्र प्रकाशकः।
- दत्तः, रामनारायणः। (२०२३)। *महाभारत*। गोरखपुरः गीताप्रेसः।
- Umesh Kotru, Ashutosh Zutshi (2015). *Karna The Unsung Hero of the Mahabharata*. Kindle Edition
- Pt. Shree Jagannath Shastri Tailang. (२०११). *मनुस्मृतिः*. Varanasi. The Bharatiya Vidya Prakashan.
- Padmashri Dr. Kapil Deva Dvivedi. (२०१८). *वैदिक साहित्य एवं संस्कृति*. Varanasi. Vishwa Vidhyalay Prakashan.